

Losoncz Miklós:

A kőolaj szerepe a világgazdaságban stratégiai megközelítésben II.

A kőolaj ára rég nem látott magasságokban van, és egyes nézetek szerint az Egyesült Államok az olaj miatt támadta meg Irakot. Milyen tényezők befolyásolják e nyersanyag árát, mekkora készletekkel rendelkeznek a világ olajexportőrei, és honnan importál az Európai Unió és az Egyesült Államok, kik lesznek a jövő nagyfogyasztói? Milyen készletek állnak rendelkezésre napjainkba és milyen új piacok nyílhatnak a jövőben. Ezekre a kérdésekre kínál választ a Losoncz Miklós két részes tanulmánya.

A tanulmány első része a Kül-Világ 2004/4-es számában jelent meg. A szerző a befejező részben Szaúd-Arábia és Oroszország várható piaci magatartását illetve a monetáris politikák szerepét vizsgálja a kőolajárak alakulás szempontjából.

Szaúd-Arábia és Oroszország szerepe

Az OPEC-en belül Szaúd-Arábia, azon kívül Oroszország és Mexikó piaci pozíciói teszik leginkább lehetővé a kőolajkínálat legerőteljesebb befolyásolását. Mexikó az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Övezet tagja. Ez utóbbi minőségben aligha várható az, hogy konfliktusba kerüljön az USA-val, ezért a kőolaj áralakulásában játszott politikai szerepével nem indokolt foglalkozni a továbbiakban. Hasonló következtetés vonható le a másik nagy latin-amerikai termelő, Brazília USA-val szembeni politikájáról. A kontinens harmadik nagy termelője, Venezuela az OPEC tagja.

Szaúd-Arábia kulcsszerepet tölt be a kőolaj világpiacán. Ennek nem kizárólag, sőt, nem elsősorban az az oka, hogy a világ legnagyobb kőolajtartalékával rendelkezik, ha nem az, hogy az egyetlen olyan kínálati forrás, amelynek számottevő, *rugalmasan változtatható tartalékkapacitása* van (a világméretű kapacitástartalék kétharmada), és erre támaszkodva

* Losoncz Miklós a GKI Gazdaságkutató Rt. kutatásvezetője és főiskolai tanár a Modern Üzleti tudományok Főiskoláján. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1977-ben végzett. Egyetemi doktori címet 1978-ban kapott, a közgazdaságtudomány kandidátusa 1984-ben lett. Átfogó kutatási területe a világgazdasági növekedés, beleértve a kőolaj szerepét, azon belül az Európai Unió és Magyarország és az EU közötti kapcsolatok.

rugalmasan képes változtatni a kitermelt kőolaj mennyiségét, így megszüntetni vagy enyhíteni a szűk kínálati kapacitásokat és befolyásolni a világpiaci árat. Ezt a tulajdonviszonyok oldaláról az tette lehetővé, hogy a szaúd-arábiai kőolajipar állami kézben van. Magántulajdon esetén a részvényesek *nem engednék meg* a termelési kapacitások egy részének magasabb szempontok, nem gazdasági megfontolások alapján történő paragon hagyását. A tartalékkapacitás nagyságrendjét napi 1,5-2 millió hordóra becsülik.

A dolog egyetlen szépséghibája az, hogy a szaúdi kőolaj nem annyira repülőgép- és közúti jármű-üzemanyag készítésére alkalmas, ami iránt a leggyorsabban nő a kereslet, mint inkább fűtőolaj gyártására. Következésképpen a szaúdi olajtermelés felfutása nem orvosolja a piac szerkezeti problémáit.

Mivel magyarázható az a körülmény, hogy Szaúd-Arábia gazdaságossági megfontolásoktól függetlenül, elmaradt haszon vagy akár anyagi veszteség árán is tartósan tartalék termelési kapacitásokat tart fenn? A legfőbb indok az ország társadalmi-gazdasági viszonyaiban rejlik, tehát nem egy tudatos, hosszú távú stratégia eredménye. A szaúdi gazdaság a kőolajra épül, a kőolajon kívüli területek is számottevő mértékben függenek a kőolajtermelés mennyiségétől és világpiaci árától. A kőolajexportból származó jövedelmekből fejlesztették a kapcsolódó feldolgozási területeket (főleg a kőolaj-finomítást, kisebb részben egyes kőolajbázisú nehézségi ágazatokat), miközben a diverzifikáció nem terjedt ki a gazdaság más részeire. A kőolajon kívüli gazdaság fejlődését gátolja a konzerválódott társadalmi (törzsi) szerkezet, és ettől elválaszthatatlanul a fejletlen piaci viszonyok, a pénzügyi rendszer, a piacgazdaságokban megszokottól eltérő intézmények, amelyek között nincsenek kedvező beruházási lehetőségek. A kőolajexportból származó bevételek jelentős részét külföldön fektetik be, túlnyomórészt nem a termelő szférába, hanem különféle pénzügyi eszközökbe. A kőolaj után a második legjelentősebb „exportcikk” a készpénz. Becslések szerint mintegy 90 ezer szaúd-arábiai állampolgár (a 13 milliós lakosság kevesebb, mint 1 százaléka) 800 milliárd dollárra tehető külföldi befektetéssel rendelkezik, ami négyszerese az ország éves GDP-jének¹. Megjegyzendő, hogy e befektetéseknek befagyasztása vagy az ezzel való fenyegetés elrettentő erő lehet Szaúd-Arábia számára a kőolajfegyver (exportembargó) esetleges bevetésével szemben.

A többi OPEC-ország tartalékkapacitásai az iraki-iráni háborúban, az Öböl-háborúban, az iraki háborúban tűntek el, de csökkenésükhöz a venezuelai kőolajipari dolgozók 2002. évi

¹ Robin Allen: Why, under the 'King of Inertia', Saudi Arabia has not grown rich. Financial Times, 203. április 9., p. 13.

sztrájkja is hozzájárult, mindeközben a kereslet világméretekben nőtt. Szaúd-Arábián kívül Kuvait és az Egyesült Arab Emírátságok rendelkeznek még némi tartalék-kapacitással.

Szaúd-Arábia egyébként *nem érdekelt* a 40 dollár feletti, 50 dollárhoz közeli hordónkénti kőolajár fenntartásában. Egyrészt a magas kőolajár tartóssá válása könnyen idézhet elő világgazdasági recessziót, ami a kőolaj iránti kereslet visszaesését eredményezné. A tartósan magas kőolajár a helyettesítő termékek (alternatív energiaforrások) és a kőolajkutatás fejlesztését is ösztönzi, ami ugyanúgy aláássa Szaúd-Arábia piaci pozícióit, és nem szolgálja az ország hosszú távú érdekeit. Szaúd-Arábia 2004 augusztusában napi 9,8 millió hordó kőolajat termelt. Ezt a mennyiséget viszonylag rövid idő alatt 10,2 millió hordóra tudja növelni, ami azonban nem elegendő a piacok megnyugtatására. Az év végéig még további napi 600 ezer hordó kapacitásnövelésre kerül sor, részben a meglévő mezők termelésének bővítése, részben újak termelésbe vonása révén. A földgáz nagyobb mértékű hazai felhasználása nyomán nő az exportálható kőolaj mennyisége. A szaúdi vezetés szerint a 30 dollár körüli hordónkénti kőolajár mind a termelő, mind a felhasználó országok érdekeinek megfelel². Túlságosan alacsony, 10 dollárhoz közeli hordónkénti kőolajár esetén viszont annyira visszaesnének a költségvetési bevételek, hogy az akár a gazdasági és társadalmi stabilitást is veszélyeztethetné.

A Nemzetközi Energiaügynökség szerint 2030 után a világ kőolajkereslete várható növekményének kétharmadát Szaúd-Arábia és szomszédai fogják biztosítani. Ilyen körülmények között az egyes olajimportáló országok által felhalmozott kőolajtartalmak az esetleges szaúd-arábiai termelés kiesés hatásainak legfeljebb egy-két hónapos pótlására lesznek elegendőek.

A rugalmas tartalékkapacitások terén Szaúd-Arábiának elméletileg Irak lehet a versenytársa, ahol a kőolajipar szintén állami tulajdonban van. Az iraki kőolajipar jelenlegi állapotát tekintve kicsi az esélye annak, hogy a termelés rövid időn belül elérje a napi 6 millió hordót. Az iraki kőolajipar privatizálása esetén nőne a valószínűsége egy korrupt oligarchia létrejöttének, bár hosszabb távon a privatizáció elkerülhetetlen lesz. Rövid távon mind bel-, mind külgazdasági és politikai okokból az tűnik a legcélszerűbbnek, ha az iraki kőolajipar állami tulajdonban maradna, és valamilyen nemzetközi grémium ellen őrizné mind a termelést mind a kőolajexportból származó jövedelmek elosztását³.

A fentiek alapján a globális kőolajpiaci egyensúly biztosításának, az újabb kőolajválság elkerülésének, ezáltal a világgazdasági növekedésnek a kulcsa Szaúd-Arábia kezében van. Addig, amíg a szaúdi kormány stabil, az ország érdekei összhangban vannak a nemzetközi

² Nawaf Obaid: Cheap oil is good for Riyadh. Financial Times, 2004. augusztus 6., p. 13.

közösség érdekeivel. A politikai stabilitást ugyanakkor semmi nem garantálja. A hatalom mondván USA-barát konzervatív királyi család népszerű úttlen a fundamentalisták körében. Kérdéses, hogy a hetven éven felüli Abdullah koronahercegnek, aki az ország de facto vezetője, ki lesz az utóda.⁴ Ha a szaúd-arábiai születésű Oszama bin Ladenhez hasonló radikális terroristák megdöntik a szaúdi királyi házat, akkor ennek súlyos világgazdasági következményei lehetnek. (A 2001. szeptember 11-i terrortámadás 19 résztvevője közül 15 szaúd-arábiai volt, ezen kívül az amerikai csapatok ellen Dél-Irakban harcoltak szaúd-arábiaiak is, és 2001. május elején szaúdi terroristák támadást intéztek a Vörös-tenger partján fekvő Yanbuban kőolajipari berendezések ellen.) Kérdés, hogy az USA katonai ereje képes lesz-e megakadályozni egy ilyen politikai fordulatot, illetve egy esetleges puccs bekövetkezése esetén kézben tartani az eseményeket. Végül kockázati tényező lehet a szaúd-arábiai kőolaj-infrastruktúra ellen is intézhető terroristák támadást.

Szaúd-Arábia kőolajipara földrajzilag diverzifikált, a kőolajipari üzemeket erődszerűen, mintegy 30 ezer ember védi. A biztonsági kiadásokat 2004-ben 50 százalékkal, 5,5 milliárd dollárra emelték. A vezeték-hálózatban is vannak felesleges kapacitások. Mindezek alapján a szaúdi kőolaj-kitermelést igen nehéz teljes egészében megbénítani. Ugyanakkor a tartalékkapacitások és rugalmas termelésváltogatás következtében az ország a világ kőolajpiacán betöltött „központi bank” szerepe miatt bármilyen kis támadás a szaúd-arábiai kőolaj-infrastruktúra ellen igen nagy mértékben hajthatja fel a kőolajárakat.

Oroszország az 1990-es évek tapasztalatai alapján sajátos, öntörvényű ország. Az utóbbi egy-két év fejleményei arra engednek következtetni, hogy az orosz belpolitikát, illetve gazdaságpolitikát kívülről nem, vagy nagyon szűk tartományban lehet befolyásolni. A nyugati racionalitás és értékrend alapján nem volt indokolt az állam fizetésképtelenségének deklarálása 1998 augusztusában, különösen annak a fényében, hogy Oroszországnak a Nemzetközi Valutaalap is jóváhagyott egy nagyobb hitelkeretet. A kőolaj és a földgáz együttesen az adóbevétel 45 százalékát, a GDP 20-25 százalékát adja, a foglalkoztatottak 10 százaléka jut erre a szektorra. E nagyságrendi összefüggések mellett nem várható az, hogy Oroszország csökkentse kivitelét, éppen ellenkezőleg, az export növelésében érdekelt.

Az utóbbi időszak fejleményei arra utalnak, hogy az energia stratégiai, mi több, biztonságpolitikai tényezővé vált. A Szovjetunió összeomlása után nyilvánvalóvá vált az USA

³ Amity Shlaes: All the world's trouble in one word: oil. Financial Times, 2004. június 21., p. 11.

⁴ Idáig az volt a szokás, hogy az alapító Abdul Aziz ibn Szaúd fiai követték egymást a trónon. Az aktuális uralkodó általában haláláig maradt hatalmon. (A királynak több tucat fiúgyermek volt). Ez a rendszer változás előtt áll, mert Abdullah fiatalabb testvérei maguk is igen öregek, 70 év körüliek, így elkerülhetetlenek a trónjának generációváltás. Ez

katonai fölénye nemcsak Oroszországgal szemben, hanem világméretben is. Ilyen körülmények között nincs lehetőség a katonai fenyegetésen és nyomáson alapuló szovjet/országi stratégia folytatására. A szénhidrogén-tartalékok viszont lehetővé teszik az orosz nagyhatalmi státusz helyreállítását, a világgazdasági és világpolitikai befolyás közvetlen és közvetett erősítését. Az orosz kőolaj-tartalékokat felértékeli az OPEC-országokra jellemző tartós politikai instabilitás (az iraki háború, a szaúd-arábiai kőolaj-létesítmények és az indonéz intézmények elleni esetleges terrorakciók, a venezuelai és a nigériai belpolitikai egyensúlyhiányok stb.).

Sok jel utal arra, hogy Oroszország versenyezni kíván Szaúd-Arábiával a világ szénhidrogén-piacainak befolyásolása és ellenőrzése terén, sőt adott esetben át kívánja venni tőle a vezető szerepet. Erre hosszú távon első sorban a földgáz tekintetében van lehetőség, mivel Oroszország egymaga a világ földgáztartalékainak egyharmadával bír, melyhez kiterjed határokon átnyúló vezetékhalózzal rendelkezik. (Oroszország évi 75, ezzel szemben Norvégia 49, Algéria pedig 31 milliárd köbméteres csővezetékkel kapcsolódik az európai piacokhoz.) Az OPEC részesedése 50 százalék körüli, Szaúd-Arábiáé alig 4 százalék, sokkal drágább szállítási lehetőségekkel (cseppfolyósítás után tartályhajókon történik a földgáz jelentős részének elszállítása, majd a fogadó állomáson gázzá alakítják vissza a cseppfolyósított földgázt). A kőolajtartalékok legfeljebb középtávon alapoznak meg jelentősebb, a nemzetközi piacokat alakító orosz szerepvállalást, mivel az orosz kőolajtermelés 10-15 éven belül eléri maximumát, ezt követően ismét az OPEC diktálhatja a világpiaci árakat. A földgáz esetében Oroszország globális piaci ereje várhatóan 2020 körül fog kidomborodni.

Ezen túlmenően Oroszország nem kíván kizárólag Közép- és Nyugat-Európa energiaszállítója lenni, hanem stratégiai részesedést kíván szerezni azokban az energetikai vállalatokban, amelyek exportját lebonyolítják. Részvénycserekkkel ez a folyamat már elindult⁵. Egyelőre nem lehet megválaszolni azt a kérdést, hogy mennyire fogják beengedni az orosz tőkeket az EU-ba. Mivel piacgazdasági szabályok alapján diszkriminatív jellegű korlátozások nem jöhetnek szóba, valószínű, hogy az EU inkább az Oroszországtól való energiatülszórás ellen kíván majd lazítani és e törekvésében nagy mértékben támaszkodhat majd a közép-ázsiai volt szovjet köztársaságokra.

A nemzetközi szénhidrogén-piac befolyásolására törekvő orosz szerepvállalást több tényező korlátozza. Az egyik az, hogy az orosz kőolaj kitermelési költsége az eltérő éghajlati viszonyok miatt nagyságrendekkel haladja meg a szaúd-arábiait (becslések szerint annak 2,5-

viszont óriási feszültségeket hordoz magában, mert felboríthatja az egymással rivalizáló testvérek közötti egyensúlyt.

szerepe). A geológiai, földrajzi és éghajlati adottságok miatt a szénhidrogén -tartalékok kitermeléséhez olyan technológiákra van szükség, amelyeket csak külföldről lehet beszerezni és ez szűkíti a saját technológiai (és pénzügyi) forrásokra való támaszkodás lehetőségeit. A másik korlátozó tényező a szállítási infrastruktúra hiánya, jelenleg ugyanis nem annyira a termelés a szűk keresztmetszet Oroszországban, mint inkább a szállítás. A szibériai és közép-ázsiai lelőhelyekről nem vagy nehezen lehet továbbítani a kőolajat a fogyasztókhoz, például azért, mert sok orosz kikötő az év nagy részében be van fagyva. A 2003. évi 41,8 millió tonnás kitermelést (amely egyébként 11 százalékkal haladta meg az előző évi értéket) megfelelő szállítási infrastruktúra esetén további 15-18 százalékkal lehetne növelni.

A vezetékhálózat túlnyomó hányada Oroszországban állami tulajdonban van. Szaúd -Arábiától eltérően, Oroszországnak nincsenek tartalék -kapacitásai, amelyekkel befolyásolni tudná az árakat. Ha lennének is szabad kapacitások, az orosz kőolajipar jelentős része magánkézben van, ami korlátozza a kapacitások nem profitorientált, nem a részvényesi érték növelését célzó felhasználását.

A Jukosz-ügy fejleményei a jelek szerint egy új orosz olaj-, tágabb értelemben szénhidrogén-stratégia szemszögéből magyarázhatók, de kérdés részletes elemzése szétfeszítené a tanulmány tartalmi és terjedelmi kereteit. Mint ismert, Mihail Hodorkovszkij fő tulajdonost 2003 novemberében adócsalás vádjával letartóztatták, majd a Jukosz ellen bírósági eljárást indítottak. A vállalat pozícióit érzékelteti, hogy az orosz kőolajtermelés egyötödét adja, 1,6 milliárd hordó tartalékkal rendelkezik, napi 1,7 millió hordó kőolajat termel (ez többé-kevésbé megfelel Szaúd-Arábia szabad kapacitásának) és 100 ezer főt foglalkoztat. A Jukosra jut a világ kőolajtermelésének mintegy 2 százaléka. Ezen túlmenően 1200 üzemanyagtöltő-állomása és kiterjedt finomítói hálózata van, és közel 2 milliárd dolláros beruházással saját kőolajvezetékét kívánta építeni Kína felé.⁶

Egy lehetséges értelmezésben az orosz kormány leglényegesebb célja az, hogy közvetlen ellenőrzése alá vonja a szénhidrogén-szektor saját gazdasági, de inkább politikai-hatalmi érdekeinek érvényesítéséhez. (Nyilván attól a törekvéstől sem lehet eltekinteni, hogy a kormány vissza kívánja szorítani a kőolajipar által reprezentált, az állam által nem, vagy csak részlegesen ellenőrizhető párhuzamos hatalmi struktúrát). A kőolajipar jelentős részét az 1990-es évtized közepén privatizálták. Ennek nyomán a szövetségi kormány ellenőrzése az értékesítés 5,4 százalékára, a helyi kormányzatoké 10,2 százalékára terjed ki, míg nagy magántulajdonosok

⁵ Cél a közös energiapolitika. Forman Balázs egyetemi oktatóval Bod Tamás készített interjút. Élet és Irodalom, 2004. szeptember 3., p. 7.

⁶ Frank Nienhuysen: Die Jäger des sibierischen Schatzes. Süddeutsche Zeitung, 2004. június 8., p. 5.

aránya 71,8 százalék, az egyéb tulajdonosoké 5,6 százalék⁷. Ezzel szemben az orosz földgáz-értékesítés 93 százalékát ellenőrzi az állam a Gazpromon keresztül, amelyik cég az ország mintegy 90 ezer km-es vezetékhálózatát és 43 kompresszorállomását is működteti és az európai földgázfelhasználás egynegyedét adja. A Gazprom részvényt őkéjének 37 százaléka állami tulajdonban van, a kormány az részesedését 51 százalékra kívánja emelni, az állami tulajdonban lévő Rosznyefty céggel való fúzió révén. A Gazprom tulajdonában van az UES villamosenergia-monopólium. A jelek szerint a Gazprom földgázipari vállalatból mindinkább integrált energetikai céggé kíván válni, az orosz kormány célja pedig az lehet, hogy ellenőrzését a kőolajiparban a földgáziparhoz hasonló mértékre emelje.

Az orosz kormánynak nem érdeke a Jukosz felszámolása, visszaállamosítása azonban igen. Az eredetileg megjelölt 3,4 milliárd dollárnyi adóhátralék (amely idővel növekedett) csak ürügy, ennek behajtásával kívánják gazdaságilag lehetetlenné tenni a vállalatot, hogy a csődeljárás során állami tulajdonba lehessen venni. Ha a cég állami tulajdonba kerül, akkor – ceteris paribus – a jelenlegi magas kőolajárak nyomán bővülő exportbevételekre támaszkodva, profit- és egyéb gazdasági hatékonysági megfontolások korlátai nélkül lehet kiépíteni a nemzetközi kínálati feltételek és ártrendek befolyásolásához elengedhetetlen tartalékkapacitásokat.⁸

A Jukosz-ügy az állam azon kísérletének is tekinthető, hogy nyomás gyakoroljon a kőolaj- és földgázcégeket, a '90-es években vitatható módon privatizáló tulajdonosokra. A kormány kifejezésre juttatta, hogy informális vagy formális eszközök bevetésével a bel- és külföldi magántulajdonban lévő orosz energetikai cégeket is stratégiájának szolgálatába kívánja állítani. A Jukosz-ügy is hozzájárult a kőolaj világpiaci árának az emelkedéséhez, amiből Oroszország is sokat profitált.

A Jukosz-üggyel a kormány azt is demonstrálta, hogy a külföldi befektetőknek nem piacgazdasági alapokon, az orosz nagyvállalatok tulajdonosaival kell tárgyalniuk, hanem meg kell szerezniük a kormány jóváhagyását is. Az orosz kormány a jelek szerint nem tulajdonított nagy jelentőséget a Jukosz-ügy kezelése kapcsán hozott nem piackonform politikai-stratégiai döntései gazdasági következményeinek, így annak, hogy az orosz gazdaság átláthatósága csökkent, felgyorsult a tőkekiáramlás Oroszországból, zuhant a moszkvai értéktőzsde indexe és a külföldi befektetők bizalma is megrendült.

Ezt a bizalomvesztést kívánta ellensúlyozni a kormány azzal, hogy külföldi befektetőknek ajánlotta fel a Lukoil-ban meglévő 7,6 százalékos részesedését, aminek értékét 1,9 milliárd dollárra

⁷ Arkady Ostrovsky: Politics first: the Kremlin tightens its control over the commanding heights of Russia's economy. Financial Times, 2004. augusztus 5., 9. oldal.

becsülik. Más külföldi nagyvállalatokkal (ConocoPhillips, Royal Dutch/Shell, British Petrol stb.) is folynak további tárgyalások az orosz kormány részvételével és nem feltétlenül piacgazdasági alapokon. A külföldi stratégiai befektetők számára nem zárul be az orosz piac, nem hiúsulnak meg a befektetések a szénhidrogén-iparba, hanem csak az oda való bejutás feltételei módosulnak, nevezetesen a kondíciókat a kormány határozza meg. Az orosz szénhidrogén-tartalékok kiaknázásából nyerhető profit nagyságrendje elég vonzó ahhoz, hogy a külföldi kőolaj- és földgázvállalatok elfogadják az orosz kormány által megszabott feltételeket. Mindebből az a következtetés is levonható, hogy az új orosz stratégia nem kizárólag a tulajdonviszonyok ellenőrzésére koncentrál, hanem ezzel együtt a készpénzáramlások kontrollálására, ami sajátos partnerség kialakítását sem zárja ki külföldi nagyvállalatokkal. Ez a kialakulófélben lévő államkapitalizmus kétségtelenül gyökeresen különbözik a transzparenciára nagy súlyt helyező angol-szász kapitalizmustól.

A Jukosz-ügytől nem lehet elválasztani a vezetékrendszerre vonatkozó stratégiát. Ennek értelmében a geopolitikailag különösen érzékeny, főleg Nyugat-Európába irányuló kőolaj- és földgázvezetékeket állami tulajdonban kívánják tartani. Elsősorban a baltikumi és a Kaszpi-tengeri vezetékről van szó, amelyben az államnak eddig is jelentős részesedése volt, de ide tartozik a Lukoil által Viszock körzetében épített terminál is. Ezen objektumokban magántulajdonban legfeljebb a átfutó egységek lehettek, a vezetékek nem. A Kaszjanov-terv 30-40 milliárd euróra becsüli a teljes orosz kőolaj- és földgázexporthoz szükséges vezetékrendszer beruházási költségét⁸. E projekt finanszírozása — annak realitását most nem vizsgálva — külföldi hitelek, sőt nemzetközi együttműködés, nemzetközi pénzügyi intézmények részvétele nélkül nemigen lehetséges. A széles körű külföldi tőkebevonás és nemzetközi együttműködés viszont bonyolultabbá teszi a politikai nyomásgyakorlást.

A vázolt orosz stratégiát keresztelheti, de megvalósítását legalábbis fékezhetik a szénhidrogénekben szintén gazdag közép-ázsiai volt szovjet köztársaságok hasonló törekvése is. A szűk keresztmetszetet itt is a szállítási útvonalak képezik, amelyek válságövezeteken, illetve politikai szempontból instabil térségeken haladnak át. Az első szóba jöhető útvonal az észak-kaukázusi térség, a kőolaj- és a földgázvezetékeknek át kell haladniuk Csecsenföldön. A második a transzkaukázusi útvonal, Azerbajdzsánon, Grúzián, Örményországon és Dél-Oszétián keresztül vezet. A harmadik útvonal Türkmenisztánon, Afganisztánon és Pakisztánon haladhat át, az utolsó

⁸ A Jukosz, illetve annak központi, legértékesebb vállalatrésze valóban állami kézbe került a tanulmány írása óta (2004 ősz).

⁹ Gereben Ágnes: Orosz terv a vezetékrendszer fejlesztésére. Világgazdaság, 2004. június 30., p. 24.

pedig Iránon keresztül. Ez utóbbi építése az amerikai embargó miatt kockázatos¹⁰. A Közép-Ázsiával kapcsolatos orosz érdek a vezetékrendszerek építésének késleltetése. Az érintett térségek politikai kockázata miatt egyébként sem lehet építkezéssel számolni. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy az orosz energiastratégia belső logikájából adódóan Oroszország nem érdekelt az említett válságócok gyors konszolidációjában, ami egyébként a konkrét orosz érdekektől függetlenül sem könnyű.

A jelek szerint a szénhidrogén-iparban kibontakozó orosz kormányzati stratégia sajátos ellensúlyokat próbál létrehozni. A stratégia egyik pillére a Nyugat-Európába irányuló szállítások feltételeinek javítása, Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa Oroszországtól való energiafüggőségének erősítése, amit a kapcsolódó értékesítési és a szektorhoz tartozó egyéb nyugati vállalatok átvétele is támogat. A másik pillér a kitermelés, ahol Oroszország rá van utalva a nyugati technológiákra. Ezeket a technológiákat elsősorban amerikai nagyvállalatok működőtőké-befektetései formájában kívánja megszerezni. E kettős stratégiából egyrészt az a következtetés vonható le, hogy Oroszország a közeljövőben nem érzi elég erősnek magát ahhoz, hogy széles tartományban, frontálisan alakítsa a világ szénhidrogén-piacának kínálati feltételeit és árirányzatait. Ezért a nyomásgyakorlás szelektív lehet, Nyugat-Európára irányul. Másrészt látható, hogy a hosszú távú érdekeken alapuló erőteljesebb orosz-amerikai közeledést, sőt az erősödő együttműködést sem lehet kizárni a szénhidrogén-iparban.

Monetáris politika, árfolyamtrendek

Érdekes módon a dollár 2002 márciusa tartó trendszerű gyengülése az euróval szemben szintén hozzájárult a kőolaj árának az emelkedéséhez. Mint ismert, a kőolaj árát dollárban határozzák meg, így az amerikai deviza gyengülése a főbb devizákkal, főleg az euróval, de a kőolajtermelő országok devizáival szemben is arra készítette az exportőröket, hogy árbevételük mérséklődését ellensúlyozandó emeljék áraikat. A dollár gyengülése a kőolajjal és más nyersanyagokkal való spekulációt is erősítette (gyengülő árfolyam mellett érdemes kőolajat és egyéb nyersanyagokat venni, mert az árfolyamtrend megfordulásakor nyereséggel lehet értékesíteni őket). Az utóbbi hetekben-hónapokban ténylegesen is sok fedezeti alap és spekuláns játszott a határidős kőolajpiacon további áremelkedésre.

¹⁰ Cél a közös energiapolitika. Forman Balázs egyetemi oktatóval Bod Tamás készített interjú t. Élet és Irodalom, 2004. szeptember 3., p. 7.

A kamatlábak hatása is sokkal nagyobb a kőolajára, mint korábban feltételezték. A kamatláb nem csekély mértékben függ össze a monetáris politikával. Első sorban az USA laza monetáris politikája (az irányadó jegybanksi kamatláb sokáig 1% volt, nemrégiben ezt jegybanksi szerepkört betöltő Fed két lépésben 1,5 százalékra emelte) és az ennek nyomán bővülő likviditás táplálta a nyers- és fűtőanyagok világpiacon az emelkedését. A Fed az USA-t 2001. szeptember 11-én ért támadást követően részben a terrorista akció következményeinek ellensúlyozása, részben a recesszió elkerülése érdekében 13 alkalommal csökkentette irányadó kamatlábát, mielőtt idén júniusban elkezdte emelni. Japánban évek óta különösen laza a monetáris politika. Ezeket a megállapításokat és következtetéseket azzal lehet árnyalni, hogy nem annyira a nominális kamatlábak, mint inkább a reálkamatlábak (a nominális kamatláb az inflációs ráta figyelembe vételével) hatása a meghatározó a nyers- és fűtőanyagokra.

Az Allianz Dresdner Asset Management szakértői szerint pozitív korreláció van az USA külföldi központi bankoknál tartott államadóssága, ami a világméretű likviditás mérőszáma is, és a kőolajár között.¹¹ Ha a reálgazdaság szükségletein túlmutató mértékben nő a pénzkínálat, akkor a növekvő likviditás keresletet támaszt különféle áruk, szolgáltatások és vagyontárgyak iránt. Az USA növekvő folyó fizetési mérleghiányát 2001 utolsó negyedévéig külföldi működőtőke-beáramlás helyett egyre inkább a globális pénzteremtés finanszírozta. A túlzott likviditásra a nemzetközi árupiacok reagáltak először. Az olyan hitelező országokban, mint Kína, a gazdaság gyorsan nő, ez a nyers- és fűtőanyagok iránti keresletet is táplálja.

Ha a rövid lejáratú nominális kamatláb alacsony az USA-ban, akkor a piaci szereplők, a spekulánsok is beleértve, hitelt vesznek fel dollárban, majd ebből nagyobb hozamú külföldi értékpapírokat és nyersanyagokat (kőolajat) vásárolnak felhajtva ezzel az utóbbiak árát. Egyes szakértők már világpiacon nyersanyagár-buboréktól tartanak.

A határidős piacok természete önmagában is gerjeszti az áremelkedést. Induljunk ki abból, hogy például egy olajcég árcsökkenéstől tartva 43 dolláros hordónkénti áron elad kőolajkontraktust a New York-i Nymex-en (New York Mercantile Exchange) decemberi határidőre. Az ügylet másik oldalán egy, a portfóliójában nyersanyagindexeket tartó alapkezelő úgy gondolja, hogy amennyiben a kőolaj ára a jövőben emelkedni fog, akkor hajlandó lesz megvenni a szóban forgó kontraktust. Ha az azonnali piaci ár nő, akkor az alapkezelő érdeklődés el, miközben az olajtársaság legalább 43 dollárt kap az olajáért. Ha viszont az alapkezelő más alapkezelőknél is magasabb áron hajlandó határidős kőolajkontraktusokat vásárolni, akkor a

határidős árak nőnek, ami az azonnali piacra is hat. A vásárlói oldalon a kőolajszármazékok nagy felhasználói (repülőtérsaságok stb.) is megjelenhetnek. Augusztus elején a Nymexen a fedezeti alapok hosszú, azaz áremelkedést váró olajkontraktusainak száma 79 ezerrel haladta meg a rövid kontraktusokét.¹² Ha abból indulunk ki, hogy egy hordó kőolaj annyi energiamennyiséget tartalmaz, mint 6 millió BTU (British Thermal Unit) földgáz, és egy BTU földgáz ára 5,70 dollár, akkor a két fűtőanyag közötti árarányból 34 dolláros hordónkénti kőolajár adódna a 40 dollár feletti ár helyett.¹³

A gyenge dollár kedvezően érinti az ázsiai nettó kőolajimportőr országokat. Piaci pletykák szerint ázsiai vállalatok azzal a feltételezéssel vásároltak nagy mennyiségben határidős kőolajkontraktusokat, hogy a dollár gyenge marad. Ez addig előnyös stratégia, ameddig a kőolajár nő, miközben az ázsiai országok valutái erősek maradnak a dollárral szemben. Ezek az ügyletek nem csekély mértékben járultak hozzá a kőolaj határidős árának az erőteljes emelkedéséhez. Korábban a kőolaj azonnali piacán bekövetkezett áremelkedéseket nem kísérte a határidős árak növekedése, mert a felhasználók úgy gondolták, hogy az áremelkedés átmeneti jellegű. Most viszont a határidős árak emelkedése azt jelzi, hogy a felhasználók világméretben nem várnak jelentős áresést.¹⁴

A kőolajár hatása a világgazdasági növekedésre

A kőolajárak jelenlegi magas szintjének a fennmaradása kedvezőtlenül érinti a világgazdasági növekedést. Történelmi tapasztalatok alapján meglehetősen szoros volt a korreláció a kőolaj reálára és a munkanélküliségi ráta között¹⁵. Rossz előjel, hogy a múltban a kőolajár emelkedése rendszerint recesszióba torkollt.

A Nemzetközi Energiaügynökség, a Nemzetközi Valutaalap és az OECD modellszámításai szerint a hordónkénti kőolajár 10 dolláros, azaz 25-ről 35 dollárra történő emelkedése és tartósan az utóbbi szinten való maradása esetén a világ GDP-je két év alatt 0,5 százalékponttal nőne lassabban a következő évben, az OECD-országoké 0,4 százalékponttal, miközben az OECD-ben az infláció fél százalékponttal emelkedne és a munkanélküliség is

¹¹ Anna Fifield: Too much money to blame for rising price of oil, economists claim. Financial Times, 2004. augusztus 8., p. 4.

¹² Are Speculators Driving Up the Price of Oil? Business Week, 2004. augusztus 30., p. 43.

¹³ U.o.

¹⁴ Oil. Unstoppable? The Economist, 2004. augusztus 21., p. 59.

¹⁵ Martin Wolf: Oil is more vulnerable to politics than to geology. Financial Times, 2004. június 6., p. 123.

nőne.¹⁶Az importált kőolajtól való nagyobb függőség miatt a Gazdasági és Monetáris Unió tagországainak a GDP-je 0,5 százalékkal csökkenne. Az USA-t az OECD-átlagnál kevésbé súlyosan érintik a tartósan magas kőolajárak. 1973-hoz vagy 1980-hoz képest magasabbak a jövedelmek, a fogyasztók könnyebben megfizetik a magas üzemanyagárat. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a magasabb kőolajár egyfajta adónak tekinthető, amely a diszkrecionális, azaz szabadon elkölthető jövedelmek zsugorodásán keresztül a fogyasztást sújtja.

A magas kőolajár a repülőgéptársaságokat, az utazási költségek drágulása miatt az idegenforgalmat, továbbá a vegyipart és a szállítási szektort érinti a legkedvezőtlenebben. Egyelőre világgazdasági recesszióknak nincs jele, az Economist konszenzusos előrejelzése például 2004-ben 4,5 százalékos, 2005-ben 3,5 százalékos GDP-növekedést, és 2,6, illetve 2,3 százalékos inflációs rátát vár az USA-ban.

A jelenlegi helyzet azért is különbözik a korábbi kőolajár-emelkedésektől, mert a kőolaj reálára 30 százalékkal alacsonyabb az 1979. évinél. Ezen túlmenően, az utóbbi időszakban a kőolaj árának az emelkedése nem volt olyan meredek, mint az 1970-es években, hanem időben sokkal elnyújtottabbnak bizonyult, ezáltal a gazdasági sokkhatás is kisebb volt. A fajlagos energiafelhasználás mérséklődését mutatja, hogy a világ kőolaj-felhasználása 1979 és 2004 között a GDP 7,6 százalékaról 2 százalékára csökkent¹⁷.

Az energiát kevésbé hatékonyan hasznosító fejlődő országokra még nagyobb terheket raknak a kőolajár-emelkedések, hiszen itt átlagosan kétszer annyi energiát használnak fel egységnyi GDP előállításához, mint az OECD-országokban. A kőolaj-intenzitás¹⁸ azokban az országokban erősödik, ahol a kőolaj helyettesíti a hagyományos energiahordozókat, azaz a szenet és a fát, illetve ahol folytatódik a motorizáció.

A korábbi kőolajár-emelkedésektől a jelenlegi helyzet abban különbözik, hogy a gazdag és a szegény kőolaj-felhasználó országokat összekötötte egymással a gazdasági globalizáció. Az ázsiai fejlődő országok például 25 százalékkal részesednek a világ GDP-jéből, az USA 21 százalékaival szemben, és fontos felleveletpiacai az OECD-exportnak, illetve importforrásai az OECD-országoknak. Következésképpen, ha az áremelkedések a kőolajimportőr országok egyik típusát érintik, akkor további negatív hatásokkal kell számolni a másik országcsoportra is.

A kőolajár-emelkedés haszonélvezői a kőolajtermelő országok, azok közül is elsősorban az OPEC. A kőolajimportőröktől a kőolaj-exportőrökhöz kerülő transzfer

¹⁶ Taking oil price rises on the chin. Financial Times, 2004. május 15-16., p. 6.

¹⁷ Philip Cogan: Why you shouldn't let high oil prices get you down. Financial Times, 2004. augusztus 7/8., p. 7.

¹⁸ A kőolaj-intenzitás nem más, mint a kőolaj felhasználás aránya a GDP-ben.

nagyságrendjét 150 milliárd euróra, azaz a világ összevont GDP -jének 0,5 százalékára becsülik folyó áron. A világméretű hatások szempontjából nem közömbös, hogy a termelők hogyan költik el a kőolajból származó jövedelmeket. Az első kőolajválság idején a kőolajtermelők a hirtelen jött nyereség nagy részét megtakarították, ami növelte a világméretű veszteségeket. Most a legtöbb kőolajexportőr el kívánja költeni a pótlólagos bevételeket, vagy fogyasztásra, vagy beruházásra fordítva azokat. Az olajjövedelmek visszaforgatása a világgazdaságba (főként munkahelyteremtő beruházások révén) mérsékli a magas árak következtében jelentkező veszteségeket. Ennek ellenére a nettó jövedelemtranszfer nettó veszteség lenne a világgazdasági növekedés számára.

A tapasztalatok alapján a kőolajárak emelkedéséből származó hirtelen jött jövedelmekből azok a termelő és exportőr országok profitálnak, ahol fejlett a jogi kultúra (az Egyesült Királyság, Norvégia, az USA-ban Alaszka szövetségi állam). Ott viszont, ahol a civil számon kérhetőség, a jogállamiság és a demokratikus folyamatok gyengék, gyakran eltékozzák a pótlólagos bevételeket, illetve nagy a valószínűsége annak, hogy a kőolajból származó bevételek nem indítanak meg kívánatos fejlődési folyamatokat. Így például az olajgazdaság feleslegessé teszi az adóztatást (Szaúd-Arábiában), ezáltal az állampolgári felelősség kialakítását, valamint a magánszektor fejlesztését¹⁹.

Összefoglalás és következtetések

Bár az utóbbi 15-20 évben viszonylagos fontossága mérséklődött a gazdasági növekedésben, a kőolaj még mindig az egyik legfontosabb energiahordozó és vegyipari nyersanyag. A robbanómotorok hajtóanyagaként például tömegesen egyelőre nem helyettesíthető mással. A kőolaj világpiaci ára nagy mértékben függetlenedett a reálgazdasági fundamentumoktól, azokon belül is a kitermelési költségektől, politikai, szervezeti, hatalompolitikai tényezők tartósan a más iparágakban elfogadott nyereséggel megnövelt költségek felett tarthatják. A kőolajár emelkedése, illetve a kínálat zavarai ugyan kisebb mértékben befolyásolják jelenleg a gazdasági növekedést a fejlett ipari országokban, mint a korábbi áremelkedések (1973-1974, 1979-1980, 1990) idején, negatív hatásaikkal mégis indokolt számolni. A fejlődő világban a magasabb energiafelhasználás miatt a magas kőolajárak makrogazdasági hatásai súlyosabbak. A felhasználás sajátosságai, a kínálati források és a

¹⁹ Amity Shlaes: All the world's trouble in one word: oil. Financial Times, 2004. június 21., 11. oldal.

tartalékok egyenlőtlen földrajzi megoszlása és a piac jellemzői miatt a kőolaj stratégiai fontossága, ebből következően hatalompolitikai célok érdekében történő felhasználhatósága tartósan fennmarad.

A kőolaj világszerte az utóbbi hónapokban tapasztalt emelkedése nagy számú olyan, egyidejűleg ható tényező hatására következett be, amelyek egyenként nem okoztak volna ilyen mértékű áremelkedést. A jelenlegi hordónkénti kőolajár 8-10 dolláros politikai felárat tartalmaz, és ebben tükröződik a Közel-Kelet összes feszültsége (Irak, Afganisztán, az izraeli-palesztin szembenállás, Irán stb.), a globális terrorista fenyegetés, az ellátási lánc lehetséges zavara (terrorista akciók, illetve a venezuelai és a nigériai politikai bizonytalanság következtében), illetve a piaci szereplők ezzel kapcsolatos várakozása.

A globális kereslet enyhén meghaladja a kínálatot, alacsony készlet szint mellett. A reálgazdasági háttér alapján nem indokolható a 40 dollár feletti hordónkénti kőolajár és a kínálati hiánytól való félelem, bár az utóbbi két évtizedre a nagyobb mértékű kínálati többlet és készlet szint volt jellemző. Ezt árnyalják bizonyos szezonális és strukturális tényezők az USA-ban (finomítói kapacitás-szűke, szűk keresztmetszetek egyes kőolajtermékekből stb.). Hosszabb távon abszolút kínálati hiánnyal nem indokolt számolni. A jelenlegi helyzet abban különbözik a korábbi kőolajár-emelkedésektől, hogy most a globális keresletbővülés (a világgazdasági konjunktúra megindulása, a korábban feltételezettnél nagyobb kínai keresletbővülés) lényeges szerepet játszott az áremelkedésben, míg korábban az árnövekedés politikai, illetve kínálati okokra volt visszavezethető. A reálgazdasági fundamentumoktól addig lesz elszakadva a világpiaci kőolajár, ameddig nem változnak a piaci szereplők várakozásai, és nem módosul a piaci hangulat.

A világ kőolajpiacán kialakult feszült egyensúlyi helyzet és piaci hangulat nem csekély mértékben vezethető vissza az angolszász típusú piacgazdaság vagy kapitalizmus cél-, eszköz- és intézményi rendszerének világméretű térnyerésére. A részvényesi érték, illetve a rövid távú profitmaximalizálás céljának előtérbe kerülése nyomán a kőolajipari vállalatok sokkal inkább a pénzügyi hatékonyság rövid távú javításában, a készletek leépítésében és a vállalatfelvásárlások és fúziók révén történő terjeszkedésben voltak érdekeltek, mint a reáleszközökbe való befektetésekben (kőolajkutatás, kitermelési kapacitások fejlesztése, kőolaj-finomítók építése és korszerűsítése stb.), amelyek eredményei a vállalati mérlegekben hosszabb távon jelentkeznek.

Az árak ingadozását és az ártrendeket mind lefelé, mind fölfelé felerősítette a tőzsdei árképzés fokozatos térhódítása az utóbbi két évtizedben. Ilyen körülmények között a kőolaj

árát kiemelkedő mértékben alakítják a kőolajiparon kívüli piaci szereplők, gyakran spekulációs céllal. Következésképpen a kőolaj világpiaci árában olyan tényezők hatásai is jelentős szerephez jutnak, amelyek a piaci szereplők várakozásaihoz kapcsolódnak. Ezek közül lényeges az USA monetáris politikája. Az utóbbi években követett, az USA elleni 2001. szeptember 11-i terrortámadás következményeinek felszámolását és a konjunktúra ösztönzését célzó laza monetáris politika mellékhatásaként nyersanyagpiaci, azon belül kőolajpiaci árbuborék kialakulását táplálta, és ezt nemzetközi politikai tényezők (terrorizmus, Irak, Közel-Kelet stb.) tovább erősítettek. Hasonlóképpen kőolajár-emelő hatása volt a dollár gyengülésének a főbb valutákkal szemben.

A kőolaj- és a kőolajszármazékok piacának szabályozására nemzetállami és nemzetközi együttműködés (OECD stb.) keretében a felhasználó országok által tett lépések (üzemanyagadók, környezetvédelmi szigorítások, kötelező készletezés stb.) nem bizonyultak elegendőnek a kereslet és a kínálat mennyisége és szerkezete összhangjának biztosítására. Ez egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos kulcsterületeken a piaci mechanizmusok, a rövid távú profitmaximalizáló törekvések hatásai korlátozottak, nem helyettesíthetik a stratégiai gondolkodást. Másrészt természetesen a jelenlegi helyzet létrejötté a termelő országok, azok közül is az OPEC érdekeitől és stratégiájától sem függetleníthető.

A jelek szerint a 25 dollár alatti hordónkénti árú kőolaj időszaka nem fog visszatérni. A főbb piaci szereplők hosszú távú érdekeinek olyan ár felel meg, amely nem olyan magas, hogy gátolja a kőolaj-felhasználó országok gazdasági növekedését, illetve széles tartományban és tömegméretekben ösztönözze a magasabb költségű kőolajlelőhelyek művelésbe vételét és az alternatív energiaforrások (olajhomok, olajpala, bioenergia stb.) kiaknázását, illetve kifejlesztését. Ugyanakkor a világpiaci kőolajár olyan alacsony sem lehet, hogy a természeti erőforrásokkal jól ellátott országok elhanyagolják a kitermelési kapacitások fejlesztését. A termelő és a felhasználó országok hosszú távú érdekeinek megfelelő hordónkénti kőolajár valahol 28 és 35 dollár között lehet. Az árcélok hatékony érvényesítéséhez nincs meg a termelő és a felhasználó országok közötti bizalom megfelelő foka, hiányoznak a megfelelő intézmények és eszközök.

A Szovjetunió felbomlását követően a katonai téren meggyengült Oroszország új kőolaj- és földgázstratégiája arra irányul, hogy a szóban forgó energiahordozókkal való kedvező ellátottságára támaszkodva mindinkább átvegye Szaúd-Arábia aktív globális kínálat-, ezen keresztül árbefolyásoló-áralakító szerepét. Ehhez a profitszempontok mellőzésével számottevő, a kínálat rugalmas változtatását lehetővé tevő tartalék termelési kapacitásokat kell

létrehozni, és fejleszteni kell a szénhidrogének szállítási infrastruktúráját. Ez csak állami tulajdon esetén lehetséges. A Jukosz konglomerátum elleni kormányzati fellépés célja feltehetően a vállalat visszaállamosítása, és annak orosz hatalmpolitikai célok szolgálatába állítása gazdaságossági megfontolásoktól függetlenül. Ezt támogatja a gazdaság más területeinek (főleg a stratégiához forrásokat biztosító pénzügyi szektornak) a fokozott állami ellenőrzése. Az orosz törekvéseket korlátozza az, hogy éghajlati, földrajzi stb. adottságok és az óriási tőkeigény miatt a kitermelés növelése és a tartalékkapacitások létrehozása nemzetállami keretekben nem lehetséges. Oroszországnak számolnia kell a közép-ázsiai volt szovjet köztársaságok (Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán) hasonló kezdeményezéseivel is. Az orosz stratégiai törekvések közvetlen célpontja az egyébként is nagyfokú függőség miatt Európa, de hosszabb távon Kína is szóba jöhet. E törekvések végrehajtásához amerikai vállalatokat kíván megnyerni profitábilis közvetlen tőkebefektetések formájában. A világ kőolajpiacának átpolitizáltsága tehát folytatódik, a szereplők köre módosul, a közöttük lévő erőviszonyok folyamatosan mozognak. Ennek nyomán a piaci mozgások magyarázatához és előrejelzéséhez nagyobb mértékben kell figyelembe venni hatalmpolitikai szempontokat és érdekeket.